

Overdracht, herhaling en seksueel reële

Een leatuur van Seminarie XI,
“Les quatre concepts fondamentaux de la
psychanalyse”¹

Jacques-Alain Miller²

Herordening van de freudiaanse concepten

Vorige keer heb ik u de modi van het genot beschreven, met het vermaak dat een dergelijke beschrijving inhoudt. Vandaag gaat het er om te situeren wat die beschrijving fundeert en wat, om het even kort te zeggen, de verbinding is tussen deze modi van genot en de herhaling. Om die vraag opnieuw te benaderen op conceptueel vlak en niet op het vlak van de beschrijving, stel ik voor uit te gaan van de reeks der vier fundamentele concepten die Lacan formuleerde in zijn *Seminarie XI* waarin hij zich voornam de verworven kennis van de eerste tien jaar van zijn onderwijs samen te vatten om verder te kunnen gaan (1973 [1964]). Die vier fundamentele concepten zijn een keuze van Lacan uit het freudiaanse oeuvre en zijn alle door Freud geformuleerd. Heeft hij ze

¹ Les van 15 maart 1995 in de reeks *L'orientation lacanienne*, jaar 1994-95 “Siler”, niet gepubliceerd. Tekst en noten opgesteld door Anne Lysy met de toestemming van J.-A. Miller, niet door hem nagelezen. De vertaling werd gemaakt door Hubert Van Hoorde, de citaten van Lacan zijn eveneens van zijn hand.

² Jacques-Alain Miller, *Analyste Membre de l'Ecole de la Cause freudienne* (A.M.E.), lid van de New Lacanian School en World Association of Psychoanalysis, Directeur du Département de Psychanalyse (Université de ParisVIII), jam@lacanian.net

uitgekozen om ze te behouden? Mijn antwoord is negatief. Hij heeft ze geformuleerd – zo denk ik daar vandaag over – om aan te tonen dat een zelfde structuur er werkzaam in is, wat hem er toe brengt, indien niet om ze te laten voor wat ze zijn, dan toch om ze te overstijgen door hen in verband te brengen met een structuur die hen gemeenschappelijk is. Deze reeks luidt als volgt: het onbewuste, de herhaling, de overdracht, de drift. Lacans keuze uit Freuds werk heeft tot doel de freudiaanse conceptualisering tot de zijne te herleiden. Dat wil ik u vandaag aantonen.

Deze selectie, gereduceerd als ze is tot vier termen, brengt eerst en vooral een ont koppeling expliciet en als nieuw naar voren, namelijk de ont koppeling tussen herhaling en overdracht. Zo kan Lacan, zonder enige dubbelzinnigheid lijkt het wel, stellen: “Ik zeg dat het concept van de herhaling niets te maken heeft met dat van de overdracht” (1973 [1964], p. 34). In weerwil van de affiniteiten tussen overdracht en herhaling in Freuds oeuvre en in de analytische ervaring die hij opnieuw aanhaalt, in weerwil van alles wat de relatie uitmaakt tussen de fenomenen van de overdracht en die van de herhaling, stelt hij toch een radicale disjunctie tussen beide concepten – een disjunctie die een opening maakt voor een definitie van de overdracht uitgaande van het aan het weten verondersteld subject, wat ontbreekt in elke definitie van de herhaling.

De formule die ik u gegeven heb, bevindt zich in het deel van *Seminarie XI* dat over de herhaling gaat, en in het deel dat over de overdracht gaat, wordt ze in zekere zin herhaald: “de overdracht als operante modus [men moet operante modus hier begrijpen als zijnde in de analytische relatie] kan niet volstaan met een versmelting met de werkzaamheid van de herhaling (...)” (1973 [1964], p. 131). Lacan breekt daar met wat in de analytische literatuur noopt tot het terugvoeren van de overdracht tot de herhaling. We hebben daar dus een eerste disjunctie, nieuw en expliciet, tussen overdracht en herhaling.

Maar er is al een tweede disjunctie aan het werk in deze keuze: die tussen herhaling en drift. Die tweede is in Lacans onderwijs bestemd om

zich te sluiten aangezien de voortgang van zijn onderwijs er integendeel toe zal leiden om herhaling en drift meer en meer te identificeren.

Ziedaar vandaag mijn vertrekpunt, met name die dubbele disjunctie: herhaling en overdracht, herhaling en drift – de eerste neemt meer en meer toe, de tweede is voorbestemd zich te sluiten, het zijn als het ware twee tegengestelde lotsbestemmingen. Daar gaat het niet om figuren, maar om concepten. Het is gestrenger dan vorige keer. Laten we nochtans proberen het verschil te benaderen dat Lacan maakt tussen herhaling en overdracht, en dit ten aanzien van het onbewuste.

Disjunctie tussen herhaling en overdracht

Om deze disjunctie te vereenvoudigen stel ik dat Lacan van in den beginne de herhaling langs de kant van het symbolische heeft gesitueerd, de overdracht langs de kant van het imaginaire, en dat hij in zijn serie van de vier concepten op het eerste gezicht niets anders gedaan heeft dan die tegenstelling te expliciteren.

De overdracht als sluiting van het onbewuste

Laten we eerst de overdracht bekijken. Het uitgangspunt dat Lacan kiest in dit *Seminarie XI* is de overdracht te situeren als weerstand. Hij formuleert dit expliciet op pagina 119, als hij de overdracht omschrijft als “het middel waardoor de communicatie van het onbewuste onderbroken wordt, waardoor het onbewuste zich weer sluit.” Dit is evenveel als ons uitnodigen de overdracht te beschouwen als een vorm van weerstand tegen het onbewuste, die een scheiding vestigt tussen overdracht en onbewuste – met de dubbele breukstreep duid ik die als het ware dynamische tegenstelling tussen beide concepten aan:

overdracht//onbewuste

Deze definitie van de overdracht als weerstand tegen het onbewuste is slechts denkbaar op voorwaarde het onbewuste te definiëren als een mogelijkheid tot zich afsluiten. En dit nu drijft dit seminarie: de poging het onbewuste te vatten in een temporele structuur die bestaat uit een afwisseling van openen en sluiten. Dit wordt meteen gesteld in

de definitie van het eerste der vier concepten, het onbewuste – deze definitie door openen en sluiten is er precies op gericht tot de definiëring van de drie andere concepten te leiden.

Ten aanzien van deze binaire temporele structuur wordt de overdracht aan de kant van de sluiting gesitueerd. Er is daar een soort paradox, wat Lacan aangeeft, in de mate waarin de overdracht klassiek toegeschreven wordt aan de mogelijkheid zelf om het onbewuste te duiden. Desalniettemin schrijft Lacan in dit *Seminarie XI* over de fundamentele concepten van de psychoanalyse de overdracht in aan de zijde van de sluiting van het onbewuste.

Dit expliciteert niets anders dan de vooronderstellingen, de bronnen van zijn onderwijs waar hij de overdracht, verre van die te beschouwen als een toegangsweg tot het onbewuste, steeds gesitueerd heeft als een sluiting. Om er van overtuigd te zijn, moet men slechts refereren aan wat voorafgaat aan zijn manifest *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse* (1966 [1956]), namelijk zijn tekst *Intervention sur le transfert* (1966 [1951]) die er op gericht is de les te trekken uit de lotgevallen van de casus Dora bij Freud.

Symbolische dialectiek en imaginaire stagnatie

Deze tekst – een uitgeschreven herneming van een bijdrage *ex tempore* – accentueert ten volle de symbolische dialectiek in dit geval van hysterie. Het is pas aan het eind dat Lacan de vraag stelt wat voor overdracht dit hier is. Hij antwoordt daar op door de overdracht te situeren ten aanzien van de dialectiek van de casus, en wel als een moment van stasis, van stilstand van deze dialectiek: “(...) zelfs als [de overdracht] zich verraadt onder de mom van beroering [dit wil zeggen onder de gedaante van een affect], dan nog neemt hij slechts enige betekenis in functie van het dialectisch moment waarop hij zich voordoet” (1966 [1951], p. 225).

Van bij het begin, dus, bij de aanvang van zijn onderwijs, en zelfs daarvoor nog, aan de bron ervan, situeert hij de overdracht ten aanzien van de symbolische dialectiek en als een moment van stagnatie ervan.

Dan geeft hij volgende definitie van de overdracht: “het verschijnen, in een moment van stagnatie van de analytische dialectiek, van de permanente modi waarop [het subject] zijn objecten constitueert” (1966 [1951], p. 225). Dit is zoveel als zeggen dat hij van het begin af de overdracht situeert als tegengesteld aan de dialectische dynamiek die in essentie mobiel is, en als het verschijnen in de ervaring van een permanentie die eigen is aan de subjectieve constitutie van het object.

Wat hij meteen als stagnatie van de symbolische dialectiek heeft gesitueerd, dat vindt men terug in dit *Seminarie XI* onder de gedaante van een sluiting van het onbewuste. Dus heeft hij meteen de overdracht gesitueerd in het imaginaire register, in het register waar het object correleert met het ik, op de diagonaal van het vierkant van de analyse dat hij even later zal expliciteren. Zo verbindt hij de overdracht met de libido die gerelateerd is aan de narcistische verhouding van het ik en aan de objectrelatie. Dit leidt hem overigens tot het aanvaarden, in het begin van zijn onderwijs, van het concept van de tegenoverdracht in de mate waarin de tegenoverdracht verwijst naar de inertie van het ik van de analyticus.

Het over stagnatie hebben in verband met de overdracht, betekent hem in verband brengen met de symbolische dialectiek die hem tegelijk zijn zin verleent en in staat is hem te overstijgen. Men kan dus stellen dat een van de gevolgen van de disjunctie tussen het imaginaire en het symbolische, waar Lacan zelf het beginpunt van zijn onderwijs als zodanig erkent, de overdracht aan het imaginaire toewijst.

Het “in act stellen van de werkelijkheid van het onbewuste”

In zijn *Seminarie XI*, waar hij de reeks van vier opsomt, herneemt hij dit enerzijds, aangezien hij de overdracht als sluiting van het onbewuste situeert, dit wil zeggen als herschrijven van de stagnatie van de dialectiek. Maar tegelijk verandert hier iets, en dit in de mate waarin Lacan nu de overdracht definieert aan de hand van “het in act stellen van de werkelijkheid van het onbewuste” (1973 [1964], p. 133). Wat wil die formule zeggen – tenzij dat de overdrachtelijke stagnatie

niet resorteert onder het imaginaire, maar wel onder de werkelijkheid van het onbewuste. Daar komt de term *werkelijkheid* als geroepen als tegengesteld aan de term *imaginair*, en hij is precies goed op zijn plaats om te onderstrepen dat de overdracht niet van de orde is van dit bedrieglijke imaginaire. De term *werkelijkheid* is uiterst geschikt om tegenover het imaginaire te staan, en wat hem nog meer gewicht geeft, is het woord *seksueel*. Het seksuele, zoals Lacan het in zijn *Seminarie XI* construeert, is niet van de orde van het imaginaire.

Als de overdracht toch als in act stellen van de werkelijkheid van het onbewuste een sluiting van het onbewuste uitmaakt, dan moet men veronderstellen – en dit is precies wat Lacan in dit seminarie ontwikkelt – dat er een antinomie is tussen het onbewuste en zijn seksuele werkelijkheid. Dat is alleszins wat ik voorstel om dit *Seminarie XI* te lezen: er is tegelijk een antinomie tussen het onbewuste en zijn seksuele werkelijkheid en er is meteen ook een bemiddelend concept tussen beide termen nodig.

Dit bemiddelende concept is, om het in freudiaanse termen te zeggen, de libido waarvan Lacan zich de moeite getroost om haar te situeren op het raakpunt van het onbewuste en zijn seksuele werkelijkheid. In wezen is er voortdurend bij Lacan de noodzaak van een dergelijk bemiddelend concept. Hij vindt het bij Freud onder de gedaante van de libido en herneemt het onder de gedaante van het verlangen. Met het concept van het verlangen vertaalt hij het freudiaanse concept van de libido als zijnde aan het verbindingspunt tussen onbewuste en seksuele werkelijkheid. Aan de ene kant toont hij het verlangen als verbonden met het veld van de vraag, verbonden met de betekenaar – daar kunnen alle syncopes van het onbewuste verschijnen – en aan de andere kant toont hij het verlangen als verbonden met de seksuele werkelijkheid. Zo verschijnt het verlangen in de reeks van de vier concepten: niet op het voorplan, maar op het tweede plan en als bemiddelend concept, een concept dat toelaat het onbewuste en de seksuele werkelijkheid met elkaar te verbinden.

De herhaling en de opening van het onbewuste

Laat ons, na het concept van de overdracht te hebben geschetst, overgaan tot het concept van de herhaling. Het concept van de herhaling komt in dit *Seminarie XI* voor als essentieel verbonden met de opening van het onbewuste en niet met zijn sluiting zoals dit het geval is voor de overdracht. Het gaat zo ver dat Lacan kan stellen dat “de constitutie zelf van het veld van het onbewuste verstevigt zich door de *Wiederkehr*” (1973 [1964], p. 48), dit wil zeggen van de terugkeer. Lacan zegt dat wat getuigt van het onbewuste, de terugkeer is van de zelfde betekenaars. Vandaar dat men zich vergewist van de aanwezigheid en de werkzaamheid van het onbewuste in de herhaling, in het effect van de herhaling. De herhaling lijkt gesitueerd aan de kant van de opening van het onbewuste, daar waar de overdracht voorkomt als gesitueerd aan de kant van zijn sluiting.

In Lacans onderwijs bekleedt het denken over het automatisme van de herhaling een essentiële plaats in verband met de definitie zelf van het onbewuste – wat niet het geval is voor de overdracht. Men kan gerust zeggen dat de herhaling ten grondslag ligt aan de lacaniaanse definitie van het onbewuste. Dat het onbewuste gestructureerd is als een taal, betekent – ik verwijs u naar pagina 24 van het *Seminarie XI* – dat de linguïstische structuur “zijn statuut verleent aan het onbewuste”, in de mate waarin deze structuur toelaat de autonome operatie te situeren en te denken van het combinatiespel der betekenaars, en dit, zoals Lacan zegt, op presubjectieve wijze. In die zin gaat de herhaling van dezelfde betekenaars aan het subject vooraf. Dit maakt van de taal en van de herhaling als herhaling van dezelfde betekenaars de voorwaarde zelf van het subject van het onbewuste.

In *Seminarie XI* onderscheidt Lacan weliswaar zorgvuldig het subject van het onbewuste en de herhaling – het subject manifesteert zich als een struikelen, een tekortschieten, als een barst, een discontinuïteit, een wankeling in deze herhaling. Opdat het zich zou manifesteren, moet er noodzakelijk eerst herhaling zijn. Ook dit leidt terug naar de oorsprong van Lacans onderwijs. Men vindt in *Le séminaire sur ‘La lettre volée’*

(1966 [1957]) de herhaling naar voren geschoven als intersubjectieve herhaling. Men ziet de subjecten gedetermineerd worden door de herhaling, door de verplaatsing van betekenaars. De bewijsvoering is gericht op het constitueren van de herhaling in de symbolische orde, en dit in tegenstelling tot de overdracht die van de orde van het imaginaire is.

In de opbouw van zijn *Séminaire sur 'La lettre volée'* toont Lacan aan wat de betekende syntaxis is van de herhaling: de herhaling is door en door symbolisch. Als hij het expliciet over het automatisme van de herhaling heeft, dan is het om te onderstrepen dat dit automatisme precies de waarde heeft van het freudiaanse geheugen, de waarde van de herinnering is slechts denkbaar in de symbolische orde, dit wil zeggen beladen met de gehele geschiedenis van het subject. En het is in verband met deze symbolische herhaling dat hij het freudiaanse verlangen als onverwoestbaar situeert, als gesitueerd in de symbolische ketting die haar eigen eisen stelt. Men kan stellen dat Lacan in de oorsprong van zijn onderwijs van het onbewuste enkel een repetitieve zin maakt die gehoorzaamt aan de wetten van de symbolische determinering.

Daar hebben we een frontale oppositie tussen herhaling en overdracht: de overdracht is van de imaginaire orde, is een libidineuze stagnatie, en het onbewuste is symbolische keten die zich herhaalt naargelang de eisen van haar syntaxis. We hebben daarvan een echo van in *Séminaire XI* dat de lessen trekt uit de eerste tien jaar van Lacans onderwijs.

De herhaling en het verloren object

En toch heeft Lacan nooit nagelaten de band te onderstrepen tussen de herhaling en het object als verloren object. Die referentie begeleidt al zijn definities van het concept herhaling. Hij heeft niet opgehouden de herhaling te situeren als een streven om het ten enenmale verloren object terug te vinden. Hij heeft niet opgehouden het verlies van het object aan de oorsprong te leggen van de symbolische herhaling. Men kan zeggen

dat zijn denken over wat het verlies van het object betekent aan de basis ligt van zijn omwerkingen van zijn onderwijs.

Het verloren object is aanvankelijk denkbaar uitgaande van een fundamentele tweetaligheid van de betekenaar, waarvan een van de belangrijkste voorbeelden de episode van het *Fort-Da* is, in de betekende uitroep die de aanwezigheid en de afwezigheid begeleidt, het verschijnen en het verdwijnen van het object. In zekere zin, en dat is het eerste wat Lacan er in onderscheidt, toont dit verhaaltje het natuurlijke object als opgeheven door de betekenaar en daardoor eenvoudigweg ondergeschikt gemaakt aan het symbool. Het is in die zin dat Lacan het symbolische karakter van de herhaling kan ontwikkelen. De betekenaar heft op wat het object is, de bevrediging die het kan geven, en vervangt deze bevrediging door de betekende herhaling. Men heeft als voorwaarde voor de herhaling een nul – de nul van de natuurlijke bevrediging die het object kan verschaffen. Dit is wat Lacan in het begin van zijn onderwijs *het nulpunt van het verlangen* noemt.

Dat is het centrale thema van de omwerkingen die hij op het concept herhaling zal uitvoeren. Het *Seminarie XI* volstaat inderdaad niet met een uiteenzetting van het concept herhaling, maar introduceert precies een scheidingslijn in de herhaling. In wezen toont Lacan in *Seminarie XI* aan dat er herhaling en herhaling is. Daarvoor beroept hij zich op het verschil tussen *automaton* en *tuchè* bij Aristoteles. Als hij gebruik maakt van die referentie, dan is het precies om een scheidingslijn in de herhaling te introduceren, dit wil zeggen om wat hij tot dan herhaling noemt slechts te reduceren tot het *automaton*, tot de terugkeer, tot het aandringen van de tekens.

Transformatie van het concept herhaling

Tot *Seminarie XI* kon het voorkomen alsof de herhaling eenvoudigweg het doorhalen van het object betekende, en dat alles wat van de natuurlijke orde was, reëel, van bij het begin gegeven, in het symbolische was overgegaan zonder rest. Maar wat *Seminarie XI* aanreikt, is dat de verhouding van de herhaling tot het object geen simpele schrapping is. Als het object geannuleerd wordt, doorgehaald,

dan blijft de herhaling het toch op de korrel nemen, en er daarbij steeds naast grijpen. Vandaar dat men kan zeggen dat de herhaling een reële tegemoet gaat waar het steevast naast grijpt.

Dit is een ingrijpende transformatie van het concept herhaling die Lacan illustreert door te refereren aan het concept trauma bij Freud, door het naar voor te schuiven als het freudiaanse concept van wat niet assimileerbaar is met de betekenaar. Dit nu is de motor van de herhaling in het *Seminarie XI*: de herhaling, hoe symbolisch ze ook eenmaal is, komt voor als gedetermineerd door het trauma als reële. Dit modificeert geheel en al het concept herhaling. De herhaling als automatisme wordt van dan af gegeven als vermijding van, en tegelijk appel aan een ontmoeting met het initiële reële, dat van het trauma.

Conjunctie van de herhaling en de overdracht: het seksueel reële

Dit initiële reële – waarvoor Lacan zich richt op het trauma in freudiaanse zin – komt naar voren op het vlak van het seksuele. De term seksueel legt uiteindelijk het verband met het concept overdracht. Binnen in de disjunctie tussen herhaling en overdracht, tussen symbolische functie en imaginaire stagnatie, is er een gemeenschappelijk element, en wel de verhouding tot het seksueel reële.

De disjunctie tussen herhaling en overdracht is dus niet de pointe van het *Seminarie XI*. Die disjunctie is er integendeel slechts om te onderstrepen wat gemeenschappelijk is aan herhaling en overdracht. Daarom kan Lacan zeggen over de overdracht dat hij een relatie tot het reële inhoudt, en niet alleen tot de illusie. Hij formuleert het in de gauwigheid, zeggend dat “die dubbelzinnigheid van de verhouding in de overdracht kunnen we slechts ontwarren uitgaande van de functie van het reële in de herhaling” (1973 [1964], p. 54).

Ongetwijfeld zijn de zaken niet erg duidelijk in de overdracht. Een illusoir element mengt zich in het reële, maar Lacan nodigt ons uit te

denken waarover het in de overdracht gaat uitgaande van de herhaling zoals deze met het reële te maken heeft. In dit *Seminarie XI* is de herhaling niet louter automatische herhaling van betekenaars. Het is een herhaling die de waarde heeft van een vermindering van het reële als seksueel.

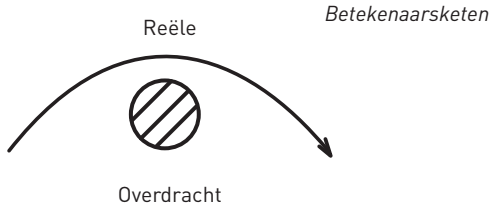
Ten aanzien van een herhaling die zo gedefinieerd wordt, is de overdracht het in act stellen van de seksuele werkelijkheid, op een dergelijk wijze dat de overdracht verschijnt als de *tuchè* van de herhaling. Waar de herhaling stevast naast grijpt, zou dus in act gebracht worden in de overdracht.

De disjunctie tussen herhaling en overdracht verbergt zodoende een meer verborgen conjunctie. De herhaling is inderdaad de voortdurende ontgoocheling van de ontmoeting met het object *a*, terwijl de overdracht dit object *a* aanwezig stelt. Onder die disjunctie der twee freudiaanse concepten herhaling en overdracht ontdekt Lacan dus een verborgen conjunctie, te weten dat beide concepten met het object gearticuleerd zijn: de herhaling door er naast te grijpen – zij mist het slechts door er op gericht te zijn – en de overdracht door het aanwezig te stellen.

Dit geeft meteen een heel andere waarde aan wat Lacan voordien ontwaarde als imaginaire stagnatie. Wat hij imaginaire stagnatie noemde, onthult zich nu als permanentie van het reële, op dezelfde plaats, en dit ondanks de dialectische dynamiek van de betekenaar. Laten we zeggen dat deze verschuiving de overgang vertaalt van het genot van het imaginaire naar het reële. Daarover gaat het nu in het *Seminarie XI*.

Natuurlijk weerhoudt Lacan zich er van de term genot uit te spreken als hij het over de herhaling heeft. Desalniettemin houdt hij een term in reserve als hij het over het reële heeft waar de herhaling mee verbonden is om er naast te grijpen, het traumatisch reële dus, en die term is precies *genot [jouissance]*. Men ontdekt dit als hij het heeft over de episode van het *Fort-Da* waar de betekenaar het object lijkt te annuleren, als over een “automutilatie waarvan uitgaande de orde van de betekenisverlening in perspectief zal komen te staan” (1973 [1966], p. 60). Met de term *automutilatie* duidt hij het schema aan dat voor hem

speelt in de verhouding tussen herhaling en overdracht. De herhaling is als automatisme evenwaardig aan een betekende keten die tegelijk de centrale plaats van het reële vermijdt en aanduidt die de overdracht in act brengt:

Dit schema, waarin ik herhaling en overdracht in correlatie breng, is het schema zelf van de drift dat Lacan aan het einde van de *Quatre concepts fondamentaux* voorstelt. Men kan zeggen dat het hele seminarie hier op gericht is.

Natuurlijk ontplooit dit *Seminarie XI* het concept genot niet. Wat in plaats daarvan komt, is het concept van het seksuele. De herhaling komt voor als de symbolische functie die de slechte ontmoeting met het seksuele vermijdt. Zij vervolgt met haar automatisme zonder het seksuele ooit te ontmoeten. De overdracht is daarentegen als het ware het aanwezig stellen in kortsluiting van deze seksuele werkelijkheid. En de drift verschijnt als de articulatie van herhaling en overdracht, dit wil zeggen als een betekende herhaling waarvan het product een genot is.

Het subject van het onbewuste en het genot

Deze reeks van vier concepten die Lacan in lijn opstelt – elk concept van de andere verschillend – is er op gericht om zich te verknopen op het zelfde schema. En het schema dat hen verbindt, is in staat het concept onbewuste te vertalen als gedreven door een pulsering die verbonden is met de seksuele werkelijkheid. Het onbewuste komt voor als verdeeld tussen het automatisme van de herhaling en het aanwezig stellen van

de seksuele werkelijkheid – wat Lacans vertaling uiteindelijk samenvat als de relatie tussen het subject en het object: ($\$ \diamond a$), de relatie van het subject van het onbewuste met het genot dat aanwezig is in de seksuele werkelijkheid.

Als men *Les quatre concepts fondamentaux* leest, merkt men dat deze freudiaanse reeks van vier concepten uiteindelijk gericht is op het bereiken van het schema van de aliënatie en de separatie: dit wil zeggen op een voorstelling van de psychoanalyse uitgaande van de relatie tussen het subject van het onbewuste en het object *a*. De bewijsvoering die aan het werk is in dit seminarie, is het aantonen van een gelijkenis in structuur tussen de verschillende freudiaanse concepten. Van Freuds vier concepten kan men rekenschap geven door de verhouding tussen openen en sluiten, tussen aliënatie en separatie, tussen subject en object. Daarom kan Lacan zeggen dat de plaats van het reële strekt van trauma tot fantasma, dat het fantasma het scherm is dat verbergt wat determinerend is in de functie van de herhaling, en dat hij dus in plaats van die vier concepten het object van de psychoanalyse kan uitwerken.

Wat zich in dit *Seminarie XI* voltrekt, is de bewijsvoering dat Freuds vier “fundamentele” concepten kunnen herleid worden tot dit ene schema, en dat dit schema steunt op de conjunctie en de disjunctie van het subject van het onbewuste en het object *a*. Daarom zal Lacan van dit seminarie af de freudiaanse concepten niet meer als thema nemen. Hij heeft dit gedaan gedurende de eerste tien jaar van zijn onderwijs. Elk seminarie is gefocust op een grote tekst van Freud. Maar vanaf dit *Seminarie XI*, vanaf deze structurele samenvatting die hij aanbrengt, zal Lacan niet langer deze geprivilegieerde referentie aan Freud hanteren. Hij zal integendeel aangetoond hebben hoe hij de freudiaanse concepten in mathemen giet die volledig nieuw zijn.

Wat dit *Seminarie XI* van commentaar voorziet, is de antinomie tussen het subject en het genot. Het onbewuste is gericht op het subject als gedeeld, dit wil zeggen als wat een complement aan zijn oproept. Het onbewuste definieren als gedeeld is zoveel als stellen dat het een complement aan zijn oproept. De herhaling op haar beurt wordt vooral aangevoerd als een splitsing tussen *automaton* en *tuchè*, dit wil zeggen

als een splitsing tussen de betekenaar en het reële. De overdracht wordt gedacht als kortsluiting die toegang verleent tot de seksuele werkelijkheid. En wat de drift aangaat, die getuigt van het forceren van het lustprincipe, en van het feit dat er een genot is voorbij het lustprincipe.

Drie schriften van de libido

Lacan heeft ons drie opeenvolgende en onderscheiden herschrijvingen gegeven van het freudiaanse concept van de libido.

Ten eerste – en dit is voor hem waarlijk een epistemologische hinderpaal geweest – heeft hij de libido gesitueerd in het register van het imaginaire. Hij heeft de libido gesitueerd uitgaande van de reversibiliteit tussen het narcisme en de objectrelatie. Daarom heeft hij eerst en vooral de libido gezien onder de vorm van de stagnatie ten aanzien van de symbolische dialectiek.

Ten tweede heeft hij gepoogd de libido als freudiaans concept te situeren in het symbolische register. Hij heeft er dan het verlangen van gemaakt. De theorie van het verlangen bij Lacan is de herschrijving van het freudiaanse concept van de libido in functie van het symbolische register. En dit leidt tot de equivalentie van verlangen en zin, precies van de metonymische zin. Het verlangen wordt gedacht als de zin die verloopt onder de betekende articulatatie zonder ooit als zodanig te verschijnen: (-)s.

Ten derde en tot slot heeft hij een herschrijving van de libido gegeven als genot dat tot het register van het reële behoort.

Men kan opmerken dat Lacan in deze drie “lotsbestemmingen” van de libido nooit nagelaten heeft de band te behouden tussen de libido en de doodsdrift. Als hij ten eerste van de libido een term maakt van het imaginaire register, laat hij niet na te onderstrepen wat er van agressiviteit aan het libidineuze object kleeft. De agressieve intentie die hij onderstreept, is voor hem het merkteken van de doodsdrift, bij voorbeeld in het object van het spiegelstadium.

Als hij ten tweede van de libido het verlangen maakt in het symbolische register, onderstreept hij de annulering van het object door de betekenaar, en beschouwt hij dat op die wijze het dode in het leven treedt door de operatie van de betekenaar. Ook daarin ziet hij de rationaliteit van de doodsdrift.

Als hij ten derde rekenschap geeft van de freudiaanse libido in het register van het reële, onderstreept hij dat het genot tegen het lustprincipe ingaat, het lustprincipe dat principe van overleven is, zodat het genot op zijn beurt in de richting gaat van de dood en de vernietiging. Daarom haalt hij naar voren wat ik vorige keer in herinnering bracht, namelijk Sades invoering van het genot.

Conjunctie van de herhaling en van de drift: het Seminarie XVII

Ziedaar een cartografie die ons voorgesteld wordt door wat wij Lacans onderwijs over het genot noemen. Het staat vast dat Lacan de verhoudingen tussen de betekenaar en het genot op velerlei wijzen heeft benaderd alvorens ze in alle duidelijkheid uit te tekenen. Het tweede deel van zijn *Remarque sur le rapport de Daniel Lagache* (1966 [1961]), dat de doctrine van het freudiaanse Es behandelt, heeft bijvoorbeeld als onderwerp, als thema het confronteren van het subject en het genot onder de gedaante van de betekenaar en de drift. Zo brengt Lacan in deze tekst de verbrokkeling van de onbewuste combinatoriek in verband met het uiteenvallen van de drift. Zo kan hij het subject met betrekking tot zijn oorspronkelijke plaats in verband brengen met het annuleren of de nietigheid van wat hij het Ding [*la Chose*] noemt. Het is een poging het subject te situeren ten aanzien van het genot.

Het is evenwel in *L'envers de la psychanalyse* (1991 [1969-1970]) dat de confrontatie tussen betekenaar en genot duidelijk wordt. Dit *Seminarie XVII* is er op gericht aan te brengen wat als het ware de pointe is van het vierdelige schema dat ik u daarnet uittekende. Het is een seminarie dat de conjunctie tussen herhaling en drift articuleert. Wat Lacan *weten* noemt in dit *Seminarie XVII*, is de transcriptie van de freudiaanse fabel

van de herhaling. Wat hij het weten noemt, is de herhaling in haar verhouding tot het genot. Hij werkt daar – zonder voorzorgen – de grondende, intieme relatie uit tussen herhaling en drift. Hij stelt dat de herhaling slechts denkbaar is, slechts waarde heeft uitgaande van het genot, van de drift. Dat is het thema van dit seminarie.

Aan de ene kant maakt hij van het genot ongetwijfeld een zekere limiet aan het weten, zoals hij in *Seminarie XI* van de herhaling de betekende keten kon maken die steeds naast het reële grijpt. Maar dit dient slechts om opnieuw te bevestigen dat de herhaling gegrondvest is op het genot, en dat het gehele betekende apparaat van de herhaling, of van het weten, voor het menselijke wezen slechts ingevoerd wordt langs de omweg van het genot.

Het meer-aan-genieten

Op die wijze krijgt de term, die hij in die jaren invoert, zijn waarde, het *meer-aan-genieten* [*plus-de-jouir*]. Wat wil dit meer-aan-genieten zeggen – tenzij dat de betekenaar ongetwijfeld het natuurlijke object annuleert, de bevrediging van dit object annuleert, het tot symbool omvormt, maar dat er tegelijk een rest is. Die rest werd miskend in het begin van Lacans onderwijs, en die rest noemt hij het meer-aan-genieten. Lacan ontkent de annulerende operatie van de betekenaar niet, maar hij voegt er aan toe dat deze operatie een rest nalaat, het meer-aan-genieten.

Zeggen dat het een rest is, geringschat de termen *forceren* of *transgressie* die hij in zijn seminarie met als titel *L'éthique de la psychanalyse* (1986 [1959-1960]) verbond met het genot. Zoals hij het in *Seminarie XVII* zegt: “men overschrijdt niets, binnensluipen is geen transgressie” (1991 [1969-1970]). Men overschrijdt niets in de mate waarin er hoe dan ook een rest is, een rest die de voorwaarde zelf is van de betekende keten. In die zin maakt het meer-aan-genot, dat de betekenaar niet vermag te annuleren, de herhaling noodzakelijk. Zo is de herhaling niet enkel misgrijpen van het reële, zoals Lacan het in *Seminarie XI* formuleerde, maar opzoeken van het genot. Zo is de herhaling niet de uitdrukking van

het lustprincipe, maar gaat ze zelf tegen het leven in. Die verschuiving maakt van de herhaling als uitdrukking van het lustprincipe in wezen de articulatie zelf van de doodsdrijf.

De zin en het genot

Op die wijze weerkaatst de herhaling tegelijk de symbolisering van het genot en zijn annullering, maar ook het verlies aan genot. Dit vormt zijn dubbelzinnigheid. Dit laat Lacan ook toe tegelijk te zeggen dat het weten middel tot genot is – wat ik als titel koos van een hoofdstuk van dit *Seminarie XVII* – en dat de waarheid de zuster is van het genot. Zeggen dat het weten middel tot genot is, is zoveel als zeggen dat door aan zijn articulatie te werken, het weten voortdurend het verlies aan genot produceert en weerkaatst en dat het genot zodoende onder de betekenaar doorloopt. Vandaar dat dit genot dat onder de betekenaar doorloopt, equivalent is aan de zin. Dit leidt Lacan tot de uitspraak “jouis-sens”, in de betekenis van genoten zin. Van dan af komt de waarheid als zin van de betekenaar voor als verwant met dit metonymische genot.

Lacan liet voorheen zin en verlangen evenwaardig zijn, waar deze nieuwe definitie van de herhaling zin en genot evenwaardig laat zijn. Daarom kan hij in dit *Seminarie XVII* zeggen dat het genot het vat der Danaïden is, dat het is wat alsmaar lekt en vlucht zoals de zin onder de betekenaar. In zijn *Introduction à l'édition allemande des Ecrits* (2001 [1973]) is het precies uitgaande van het vat der Danaïden dat hij de zin van de betekenis poogt te conceptualiseren.

Welnu, ik zal het voor vandaag hier bij houden op dit parcours en ik zal proberen jullie wat verder voor te lichten de volgende keer.

BIBLIOGRAFIE

Lacan, J. (1966 [1951]). Intervention sur le transfert. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, 215-226.

Lacan, J. (1966 [1956]). Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, 237-322.

Lacan, J. (1966 [1957]). Le séminaire sur 'La lettre volée'. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, 11-61.

Lacan, J. (1966 [1961]). Remarque sur le rapport de Daniel Lagache : 'Psychanalyse et structure de la personnalité'. In: *Ecrits*, Paris: Seuil, 647-684.

Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire Livre XI (texte établi par J.-A. Miller): Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1986 [1959-1960]). *Le Séminaire Livre VII (texte établi par J.-A. Miller): L'éthique de la psychanalyse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire Livre XVII (texte établi par J.-A. Miller): L'envers de la psychanalyse*, Paris: Seuil.

Lacan, J. (2001 [1973]). Introduction à l'édition allemande d'un premier volume des *Ecrits*. In: *Autres Ecrits*, Paris: Seuil, 553-559.